

Марія Крупа, кандидат філологічних наук, доцент

кафедри методики викладання української мови і культури мовлення

Наталія Дашенко, кандидат філологічних наук, доцент кафедри журналістики

Тернопільського національного педагогічного університету

імені Володимира Гнатюка

МОВНІ ЗНАКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МЕТОДИКА ЇХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У ПОХІДНОМУ ТЕКСТІ

У статті представлено різновиди мовних знаків культури, подано послідовність їх лінгвістичної інтерпретації у похідному тексті (на матеріалі чинної програми з української літератури для вищих навчальних закладів та школи).

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. В українському мовознавстві мовними знаками культури (далі – МЗК) прийнято називати стійкі семантико-асоціативні образи, що будуються на уже закріплених семантичних асоціаціях з першоджерелом: українською та світовою літературою, Святим Письмом, міфологією, народною творчістю та ін. Залежно від першоджерела можна встановити їх різновиди: мовні знаки народнопоетичної творчості, мовні знаки творчості Шевченка (або іншого письменника, твір якого у похідному тексті виступає першоджерелом), мовні знаки Святого Письма, мовні знаки української (всесвітньої) літератури та ін. Деякі з них мають окремі мовознавчі терміни (фольклоризми, етнізми ін.) та ґрунтовні дослідження [2; 3]. Програми з української літератури для ВНЗ і загальноосвітньої середньої школи містять багато творів українських письменників, побудованих на інтертекстуальних відношеннях. Однак методика інтерпретації цього явища опрацьована частково [5, 389 – 395]. Тому наше дослідження має **мету** – подати методику роботи над мовними знаками культури у школі та ВНЗ відповідно до чинних програм.

Виклад основного матеріалу. Характерними прикметами МЗК С. Єрмоленко називає “упізнаваність, відтворюваність, здатність продукувати трансформовані мовні форми, зберігаючи семантико-асоціативний стрижень слова, словосполучення, фрази” [1, 359].

До мовних знаків культури, зокрема мовно-естетичних знаків національної культури, С. Єрмоленко також відносить “текст, одиниці тексту, що їх упізнає читач, згадуючи відповідні реалії; ситуативний контекст, зокрема й вербальний, пов’язаний із загальномовними конотаціями та прагматичним змістом... назви самих реалій, що зга-

дуються у поетичному контексті, а також побудований на таких назвах цілісний текст” [1, 359]. Як приклад останньої тези С. Єрмоленко наводить поетичний спогад-образок ранку на ріці у поезії І. Качуровського “Які різноманітні голоси!”.

Трансформація МЗК із першоджерела у похідний текст може здійснюватися по-різному: пряме цитування, алюзія, ремінісценція, переспів, перенесення змістово-фактуальної інформації у контекст іншої історичної епохи з метою створення аналогій із сучасністю. Останній прийом використаний у драматичних творах Лесі Українки “Адвокат Мартіан”, “Оргія” та ін., у повісті В. Шевчука “У пашу Дракона”.

Успішне тлумачення МЗК й естетична насолода ними можливі за двох умов: інтелектуальної і психологічної готовності читача до сприймання таких образів. Останню забезпечує програма з читання у 1 – 4 класах, де у дітей формується пропедевтика сприймання – переживання чуттєвих образів: зорових, слухових: *А я у гай ходила по квітку ось яку а там дерева люлі і все отак зозулі: ку! ку! ку!* (П. Тичина); дотикових, смакових: *Я річку оцю в городі в нас під кленом, як тата й маму і як мед люблю* (М. Вінграновський); запахових: *Пахне кутею, пахне узваром* (Із коляди).

Інтелектуальні переживання та асоціації забезпечує робота над МЗК, її послідовність. Останню пропонуємо таку:

1. Визначення МЗК у похідному тексті та спосіб його трансформації.

2. Встановлення першоджерела та художнього значення відповідної фрази (слова, словосполучення) у його контексті.

3. Встановлення художнього значення МЗК у похідному тексті.

Покажемо спробу інтерпретації народнопое-

МОВНІ ЗНАКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МЕТОДИКА ЇХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У ПОХІДНОМУ ТЕКСТІ

тичного образу *лелека* у поезії М. Вінграновського “До нас прийшов лелека”.

1. До нас прийшов лелека
2. З косою на плечі,
3. Води напився з глека
4. Та й сів на спориші.
5. І так сидів лелека
6. І думав те, що знав:
7. Пропало десь далеко
8. Все, що косити мав.
9. Пропало десь далеко.
10. Не видно вдень-вночі...
11. І плакав наш лелека
12. З косою на плечі.

У поетичний текст М. Вінграновського народнопоетичний образ-символ *лелека* трансформується шляхом алюзії. Для українців це добре знаний чорно-білий птах, що гніздиться по всій території України, крім південного сходу та Криму. Він великий за розміром, з високими червоними ногами, довгою шиєю та прямим довгим червоним дзьобом. Часто лелеку можна бачити на даху сільської хати, на верхівці зламаної дерева, електричному стовпі, де він кладе гніздо [6, 29]. Оселяючись побіля людських осель, перебуваючи з людьми у “добросусідських” відносинах, він став для українців улюбленим птахом. На його адресу дівчата склали багато просьб, порад: *Бузьок-чапля, дай молока краплю; Бузьку, кинь нам Маруську; Ой не коси, бузьку, сіна, бо ся зросиш по коліна*, а дорослі – легенд. Одна з найпоширеніших – бузьки (лелеки) приносять дітей – чи тоді, як прилітають, чи тоді, як відлітають. Тому для українців цей птах передусім асоціюється із символом-значенням “той, що приносить дітей”.

Інший символічний зміст фіксує В. Кононенко – “*Лелека* сприймається українцями як символ домашнього вогнища, сім’ї, носій традицій і звичаїв своїх предків. У такому тлумаченні збереглося старовинне уявлення про лелеку – знищувача жаб, хробаків і іншої болотної “погані” (у болоті, за народними віруваннями, водилися і чорти). Лелека на подвір’ї завжди вважався доброю прикметою. Образ *лелеки* – коханого, коханої – несе відбиток шанобливого, вдячного ставлення до цього птаха” [4, 146].

“Словник символів” подає такі значення слова *лелека*, що склалися у свідомості українців:

“Лелека (бусол, бузько, черногуз, гайстер) – символ богині Зорі; символ поваги батьків; символ мандрівників; сімейного благополуччя, щастя; батьківщини; любові до рідної землі; України.

Староукраїнське повір’я про священність лелек походить ще з доби трипільців (IV – II тис. до н.е.). На думку С. Плачинди, давньоукраїнські племена пеласгів (“ле-

лек”) переселитися з прадавньої України – Оріани на “нові землі” (Італію, Грецію, Македонію та ін.). О. З-найко вважав: назва лелеки походить від назви племені лелегів, у яких “тотемом був цей священний птах... Гайстер – символ головної, найулюбленішої богині східних слов’ян – Вечірньої (і Вранішньої) Зорі. Назва птаха гайстер давньогрецькою означає “зоря-зірка”.

В Україні до лелек ставилися як до священних птахів. Двір, де є гніздо лелеки, вважається щасливим... Не тільки розорити гніздо великий гріх, а навіть полохати їх. За розорення гнізда лелека мстить тим, що приносить вогняну головешку й підпалює хату... таке ставлення до лелеки... пояснюється, з одного боку, тим, що він знищує різних гадів, а з другого – лелека і ластівка є радісними вісниками наближення весни. На думку митрополита Іларіона, лелека був символом “праці і прив’язаності”. В Україні ніколи не називали птахів і звірів людськими іменами. Однак для лелек робили винятки: “Антоне, принеси тепло”.

Якщо на хаті звив гніздо лелека, то в родині має бути лад. Саме ці чорно-білі красені приносили, за повір’ям, до оселі немовлят. Тобто лелека був символом продовження роду. У фольклорі, літературі лелека символізує любов до рідної землі, тугу за батьківщиною. Не випадково ліричний герой однієї із пісень просить: “Візьміть мене, лелеченьки, на свої крилята” [7, 79–80].

У похідному тексті поезії М. Вінграновського образ-символ *лелека* акумулював усі значення пісенної та оповідної народної творчості: він упізнаваний та улюблений птах. Однак поет персоніфікував його: наділив незвичним для лелеки сільськогосподарським інструментом – косою, яким українці споконвіків збирали хліб. Так *лелека* у контексті твору набуває ще одного символічного значення – “господаря, хазяїна, що прийшов збирати урожай”. Значення “лелека-господар” асоціюється у багатьох українців різного віку із поважним газдою, що оглядає скошений лан чи зорану ниву. Цей образ має чітко виражену зорову асоціативність: ходить повільно, часто подовгу постоюючи на одній нозі і споглядаючи скошене чи зоране. Антропоморфізм лелеки-господаря підсилюється його поведінкою: *води напився з глека та й сів на спориші*, а національна приналежність – побутовою атрибутикою *води напився з глека*, рослинним довкіллям – *сів на спориші*. Так перші чотири рядки репрезентують, спираючись на українську символіку птаха, стать і національність, професію і мотив.

У наступних восьми рядках символ *лелека-господар*, організовуючи позатекстову історичну інформацію, створює конотативи: господар свого поля, своєї країни, держави. Тому стають зрозумілі дії лелеки: *сидів, думав те, що знав*, бо: *пропало десь далеко все, що косити мав*. Так у контекст поезії “вшиваються” асоціації з Шевченковими образами-метафорами “сіяти – жати”:

МОВНІ ЗНАКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МЕТОДИКА ЇХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У ПОХІДНОМУ ТЕКСТІ

Посіяли гайдамаки
В Україні **жито**,
Та не вони його жали...

(“Гайдамаки”. Епілог)

За що ж боролись ми з ляхами?
За що ж ми різались з панами?
За що скородили списками
Татарські ребра? **Засівали**,
І рудою поливали
І шаблями скородили.

Що ж на ниві уродилось??!
Уродила рута... рута...
Волі нашої отрута.

(“Розрита могила”)

А з іншого боку – із семисотлітнім прагненням України до відновлення своєї держави, зруйнованої половцями у XIII ст., із боротьбою українства від XIV ст. і аж до Памаранчевого здвигу.

Подібних психічних переживань програної битви (битв!) зазнає *лелека* Вінграновського, бо і його сподівання скосити посіяне *пропало десь далеко, все що косити мав*. Означальний займенник сукупності *все* підкреслює різноманітність того, що пропало: воля, свобода, незалежність, своя держава, а з нею добробут, мова, культура, українська ідентичність. Утрату відчуття господаря на своїй (не своїй) землі – трагедію *лелеки* – підсилює-констатує безособове речення 10-го рядка: *Не видно вдень-вночі*, побудоване на змістовій внутрішній градації. Присудковим словом із заперечною часткою *не* воно підкреслює “відсутність світла”, а прислівник, утворений шляхом складання антонімічних слів *вдень-вночі*, залучає до попереднього значення часовий аспект. Усі мовні засоби цього речення творять контекстуальне значення “пропали намагання бути господарем на своїй землі, не видно виходу із катастрофи, в яку потрапила Україна”. Обнадійливий аспект змісту формує хіба що трикрапка. Одинадцятий і дванадцятий рядки вірша являють психічний стан *лелеки-українця* (господаря, козака, січового стрільця, бійця УПА, зрештою учасника Майдану).

Отже, мовний знак народнопоетичної творчості (образ улюбленого українцями птаха – *лелеки*) у похідному тексті – поезії М. Вінграновського – 12-ма рядками вибудував трагічну історію українського народу від часів зруйнування Київської Русі. Написаний у 1963 р., коли подих свободи у Радянському Союзі не зовсім був придушений, а в тоталітарній державі начебто панували загальнолюдські права, вірш свідчить, що поет у ці роки “примарної волі” не бачив шляхів для створення самостійної України.

Запропоновану вище послідовність інтерпретації мовних знаків культури у похідному тексті з

успіхом можна використовувати в загально-освітній середній школі при вивченні художніх текстів. Так, у 10-му класі відповідно до чинної програми учні опрацьовують поезію І. Франка “Гріє сонечко!”. Вона складається з трьох частин: першої, що подає поетичну інформацію – настає весна; другої, що становить заклик до орача-селянина сіяти, вчасно-рано у *щасливий час золоте зерно!* Третя частина – теж звернення до сіяча, але іншого, ніж перший. Пор.:

Гей, брати! В кого серце чистеє,
Руки сильні, думка чесная, –
Прокидайтеся!

Встаньте, слухайте всемогущого
Поклику весни!

Сійте в головах думи вольні,
В серцях жадобу братолюб'я,
В грудях сміливість до великого
Бою за добро, щастя й волю всіх!
Сійте! На пухку, на живу ріллю
Впадуть сімена думки вашої!

У поезії І. Франка чітко протиставлено два образи сіячів. Перший – “той, хто висіває насіння в ґрунт”; другий – “той, хто поширює що-небудь серед людей (знання, досвід і т.ін.)” [10, Т. IX, 211]. Друге значення дії і суб’єкта дії – переносне. Саме другий образ викликає у десятикласників чіткі асоціації із притчею про сіяча, яку розповідав Ісус [Див.: Матея 13, 1 – 23; Луки 8, 1 – 21]. Це – першоджерело, у якому притча також має дві частини. У першій Ісус розповідає про сіяча так: “І як він сів, одне впало край дороги й було потоптане, і птиці небесні його видзьобали. Друге упало на камінь і, зійшовши, висохло, бо вогкості не мало. Інше впало між тернину, і тернина, вигнавшись з ним вкупі, його заглушила. Врешті, інше **впало на добру землю і, зійшовши, сторицею вродило**” [Луки 8, 5 – 8]. У другому аспекті Ісус тлумачить цю притчу так: “зерно – це слово Боже. Тії, що край дороги, це ті, що слухають, та потім приходять диявол і вириває геть із їх серця слово, щоб вони не увірувалися і не спаслися. Ті ж, що на камені, це ті, що, почувши, з радістю приймають слово, але не маючи коріння, вірують дочасу й під час спокуси відпадають. А те, що впало між тернину, це ті, що вислухавши ідуть, та клопоти, багатства та життєві розкоші їх душать, і вони не дають плоду. Нарешті і **те, що на землі добрій, це ті, що чувши слово серцем ширим, добрим, його держать і дають плід у терпінні**” [Луки 8, 11 – 15].

Спираючись на біблійний образ сіяча, І. Франко вибудовує збірний національний образ сіяча – української інтелігенції. Називаючи її представників своїми побратимами (*Гей, брати!*), даючи їм високоморальну характеристику (у них *серце*

МОВНІ ЗНАКИ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ТА МЕТОДИКА ЇХ ЛІНГВІСТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ У ПОХІДНОМУ ТЕКСТІ

чистеє, руки сильнії, думка чесная), поет закликає їх до особливої праці: *Сійте в головах думи вольнії, В серцях жадабу братолюбія, В грудях сміливість до великого Бою за добро, ця-стя й волю всіх!* Тобто І. Франко закликає українську інтелігенцію до формування у народу свідомості свого українства, своїх прав, сміливості до боротьби за ці права.

У передньому слові до другого видання збірки віршів “З вершин і низин” (27.03.1893) І. Франко зазначає: “Двадцять літ життя і праці – може, не так пильної, не так свідомої і суцільної, як би треба було, та все-таки смію сказати, продиктованої щирим бажанням загального добра і поступу, щирою любовою до рідного народу і рідного краю... *Не один широкий розмах наївної думки, не одна блискуча ідея – а які скромні здобутки!*” [11, 21]. Остання думка – яскравий перегук із долею біблійного зерна, що попало у різні умови, не на добрий ґрунт.

Однак, пишучи поезію 28 березня 1880 року, І. Франко передбачав і вірив, що *На пухку, на живу ріллю Впадуть сімена думки вашої!* Така впевненість зумовлена, по-перше, “великою вірою Франка в людей... А разом з вірою в людину в душі Франковій живе віра в світлу будучність для нашої землі” [6, 54]; а по-друге, просвітницькою працею таких організацій, як “Просвіта” (1868 р.), НТШ (1873 р.), радикальної партії (1890 р.), яку очолив Франко. Всі разом вони готували ґрунт, щоб зерно національної свідомості дало врожай. Проведення аналогії і прочитання перегуку третьої веснівки І. Франка із біблійною притчею допомагає учням глибше усвідомити складність проповідницької праці священика і морально-етичної праці письменника.

Висновки. Інтерпретація мовних знаків культури у школі та вищому навчальному закладі передбачає вивчення тексту першоджерела, вста-

новлення його первісного значення / тлумачення, а відтак здійснення глибинного прочитання художньої ідеї похідного тексту.

1. Єрмоленко С. Нариси з української словесності. – К.: Довіра, 1999. – 431 с.

2. Жайворонок В. Мовні знаки культури: спроба лексикографічного опису // *Лінгвістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Зб. наукових праць, присвячених 70-річчю від дня народження проф. С. Єрмоленко.* – К., 2007. – С. 433 – 438.

3. Калашиник В., Філон М. Фольклоризм як знак національної культури та його реценції в новітній українській поезії // *Лінгвістика: об'єкт – стиль, мета – оцінка: Зб. наукових праць, присвячених 70-річчю від дня народження проф. С. Єрмоленко.* – К., 2007. – С. 92 – 101.

4. Кононенко В. Символи української мови. – Ів.-Франківськ: Плай, 1996. – 270 с.

5. Крупа М. Лінгвістичний аналіз художнього тексту. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 416 с.

6. Коцюбинський М. Іван Франко // *Коцюбинський М. Твори: В семи томах.* – К.: Наукова думка, 1975. – Т.4. – С. 39 – 56.

7. Морисова І. В., Талпош В. С. Птахи України. Польовий визначник. – К.: Вища школа, 1984. – 183 с.

8. Потапенко О. І., Дмитренко М. К. Потапенко Г. Л. та ін. Словник символів / За заг. ред. О. І. Потапенка, М. К. Дмитренка. – К.: Ред. “Народознавство”, 1997. – 156 с.

9. Святе письмо.

10. Словник української мови: В 11-ти т. – К.: Наукова думка, 1970 – 1980.

11. Франко І. Зібрання творів: В 50-ти т. – К.: Наукова думка, 1976. – Т. 1. – С. 19 – 27.

V
° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° °

● ●

“Українське суспільство прагне створити системну освіту, яка б відповідала викликам часу і потребам особистості, а тому відшукує нові моделі її розвитку. У найперспективніших моделях, випробуваних часом, в основу покладено ідею формування і динамічного розвитку природного таланту кожної дитини як запоруку її самоствердження на життєвому шляху”.

Василь Мадзігон,
перший віце-президент АПН України

“Кожна праця вимагає індивідуальних здібностей, таланту, обдарування, докладання фізичних і духовних зусиль”.

Василь Сухомлинський
видатний український педагог

V
° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° ° ± ° °